

TARİH VE HALKBİLİMİ MALZEMELERİ
(Saltuklu ve Akkoyunlu Sahası)

***

HISTORY AND FOLKLORE ELEMENTS
(Field of Saltuklu and Akkoyunlu)

Selahattin TOZLU*

Özet

Tarih, yalnızca kendi malzemelerini kullanan bir bilim değildir. Birçok bilim dalının bilgilerine ihtiyacı vardır. Bunlardan biri de Halkbilimi'dir. Türkiye'de tarihçiler bu açıdan donanımlı ve istekli değildir. Oysa Batı tarihçileri uzun zamandır Halkbilimi malzemelerini kullanmaktadır. Kültür tarihçileri için en değerli malzemeler Halkbilimi malzemeleridir. Bu açıdan Ahmet Vefik Paşa, Bahaeddin Ögel ve Jean Paul Roux gibi başarılı Türk Kültür Tarihçileri ilk akla gelenlerdir. Bu makalede teorik bir giriş vardır. Saltuklu ve Akkoyunlu sahası halk hayatının bazı özel alanlarından birkaç örnekle meseleye yaklaşmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tarih, Halkbilimi, Kültür Tarihi, Erzurum, Saltuklu ve Akkoyunlu Sahası.

Abstract

History is not a science that uses its own elements. It needs the knowledge of many other branches of sciences. One of them is folklore. From this respect, in Turkey the historians don't have competence and desine. But western historians have been using the elements of folklor efor a long time. The most important elements are folklore elements for cultural historians. In this context such succesful historians A. Vefik Pasa, Bahaeddin Ögel and Jean Paul Roux are those who come up first. This article has a theoretical beginning. With some special examples of Saltuklu and Akkoyunlu people life, it has been aimed to approach the issue.

Key Words: History, Folklore, History of Culture, Erzurum, Field of Saltuklu and Akkoyunlu.

---

* Yrd. Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi, K.K.E.F., Tarih Eğitimi ABD., 25240-ERZURUM.

Giriş

Kars ilinin büyük bir kısmı, Ardahan, Göle, Eleşkirt, Ağrı (=Karaköse), Tutak (=Antap), Bayezit, Erzurum Ovası, Şoğuk Deresi (=Aşkale) Erzincan, Tercan, Karakulak (=Otlukbeli), Çayırılı (=Mans), Refahiye (=Gercanis), Kemah, Bayburt, Kelkit, Şiran ve Yukarı Gümüşhane Deresi'nin dahil olduğu saha, siyasi tarih bakımından birbiriyle ilgili ve ilişkili insan kitlelerinin hareketlerine maruz kalmıştır. Bu tarihi kitlelerin hareketleri aynı zamanlara rastlamamakla birlikte, bölgedeki halk hayatında aralıklı olarak sürekli ve kalıcı etkileri vardır. Dolayısıyla, bu saha günlük hayat denilen "kültür" bakımından benzer özelliklere sahiptir. Şüphesiz bu benzerlik tamamen aynı olmak anlamı taşımaz; fakat, özellikle örf ve âdetler, günlük konuşma dilinde kullanılan bazı özel kelimeler, yemek ve yiyecek adları, destanlar, tarihi hikâye ve masallar genellikle birbirine benzerdir. Hatta, bölgenin bazı yerlerinde söylenegelecek atasözleri, bölgenin siyasi ve iktisadi tarihi bakımından dikkate değerdir. Bu tür sözler halk arasındaki tarih birliğine işaret etmektedir. Yani, siyasi tarih, günlük hayatın ve dolayısıyla kültür tarihinin olumlu ve olumsuz en temel etkenlerinden biridir.

Merhum Zeki Velidi Togan, daha 1929 yılından itibaren İstanbul Üniversitesinde aralıklarla okutup sonradan kitap haline getirdiği "Tarihte Usûl" adlı derslerinde, bu meseleyi etraflıca ele almıştı. Tarih, öz olarak "haber"dir ve haberin "sözlü" ve "yazılı" kaynakları vardır. Haberinin asıl kaynağı ise, "söz"dür. Halkbilimi malzemesi olan bu "söz" ise, tarihçi için "sözlü haber" demektir. Togan'a göre bu sınıfa dahil olan tarihi şiir, destan, menkıbe, latife, tarihi esasa dayanan ata sözleri ve hikâyeler, sözlü rivayetler olarak halk arasında yaşamaktadırlar. Fakat, merhum Togan, esasta başka bir milletin malı iken etkilenme eseri olarak milletler arasında dolaşan "seyyar hikâyeler" dediği bir sözlü haberdan bahsederken; "bu tür seyyar hikâyeleri hakiki tarih için yabancı unsur diye tanımak lazımdır" diyerek, ciddi bir sakıncaya da hatırlatmıştı¹.

O yıllardan bu tarafa tarih ve Türk tarihinin yazımı hususunda ciddi mesafe alındığı şüphesizdir. Buna rağmen Türk tarihçiliği olması gereken "milli seviye"de değildir, bugünkü haliyle o seviyeye ulaşması da mümkün

¹ Tarihi olaylardan verilen bazı örnekleriyle bu meseleye bk. Z. V. Togan, *Tarihte Usul*, Enderun Yay., İstanbul 1981, 3. baskı, s. 36-52.

görünmüyor. Zira, hiçbir üniversitede ciddi bir plan ve programa dayalı tarih araştırması yapılmamaktadır. Oysa, her meselede olduğu gibi, tarihte de mutlaka bölgesel ve milli planlar olmalıdır. Mesela; Erzurum'daki bir üniversitenin Tarih Bölümü, mutlaka "bölge tarihi üzerine çalışmak şartıyla" akademik eleman almalı ve bu bölgesel çalışmalar, milli tarih çalışmalarıyla ortak zeminde buluşturulabilmelidir. Aksi halde bir karmaşa ortamı oluşur ki bugünkü durum budur. Yine, mesela; Trabzon'da çalışmak üzere gelecek tarihçilere, mutlaka bölge tarihini çalışmaları şart koşulup, bu yolla da milli beklentilere karşılık aranmalıdır. İşte bu çalışmalar arasında, muhakkak halk kültürü derlemeleri de olmalı ve toplanan malzemeler tarihçiler tarafından bölge tarihi için değerlendirilmelidir.

Uzun yıllardır Türk Tarihçileri, Türk halkbilimi malzemeleriyle alakadar olmadıkları gibi, bunların tarih malzemesi olarak kullanılması hususunda da istekli davranmamışlardır. Oysa, hem bu sözlü halk malzemeleri, hem de bunların ifade edildiği özel kelime ve deyimler, birçok açıdan mühimdirler. Bu bakımdan istisna tarihçiler vardır. Bu bakımdan Ahmet Vefik Paşa ilk akla gelendir. "Lehce-i Osmânî" adlı sözlüğün özellikle türkçe kelimeler kısmında verdiği örnekler, Türk halk hayatının o zamanlarını son derece iyi yansıtmaktadır. Çağdaş tarihçiler içinde ünlü Türk Kültür Tarihçisi merhum Bahaeddin Ögel de Ahmet Vefik Paşa'yı hayretle taktir ederek, bir bakıma onun çağdaş izleyicisi olmuştur. Aynı şekilde merhum M. Fahrettin Kırzioğlu, halk arasında hala yaşayan bu tür malzemeleri fazlasıyla tarih çalışmalarına katmıştır. Türk-Moğol Kültür Tarihçisi Jean Paul Roux da, özellikle bilinmesi gereken bir tarihçi olarak, uzun yıllar çalıştığı bölgelerde bulunmuş ve yerinde gözlem ve derlemeler yapmıştır. Adı geçenlerin başarıları da büyük oranda saha araştırması yapmış olmalarına bağlıdır.

Faruk Sümer de halk kültürü malzemelerini layıkıyla kullanmıştır. Örneğin, "Oğuzlar" adlı ünlü eserine aldığı aşağıdaki mısralar Türkiye'de tekerleme haline gelmiştir: *Şalvarı şaltak Osmanlı / Eğeri kaltak Osmanlı / Ekende yok, biçende yok / Yemede ortak Osmanlı.*²

Bu tekerleme yazar tarafından Doğu Anadolu'dan derlenmiş gösterilmiş olmakla birlikte; Doğu Anadolu'nun neresinde, kim/kimler tarafından, niçin söylendiği belirtilmemiştir. Bu söz söylenmiş olabilir, ama, söylenmişliği kadar

² F. Sümer, *Oğuzlar*, Ana Yay., İstanbul 1980, 3. baskı, s. XXV. F. Sümer'in bu türden başka bir örneğine bk. *Tirebolu Tarihi*, İstanbul 1992, s. 107, dipnot 1.

ve hatta ondan da mühim olan nerede söylendiği ve mümkünse ne sebeple söylendiğinin tespitidir.

F. Sümer'in derlediğini yazdığı bu sözlerin Doğu Anadolu'da söylenmiş olma ihtimali birçok bakımdan mümkün görünmüyor. İlkın, "Osmanlılık Türkiye'nin hangi bölgesinde hâlâ kuvvetle hissedilen bir algıdır" diye sorulsa, bunun cevabının Doğu Anadolu olacağı muhakkaktır. Zira, bu bölge tarihi tam bir savaşlar tarihidir, en çok bu bölge halkı işgal yaşamış, yurdundan yuvasından edilmiştir. Bu sebeple de "âşıklık geleneği" kuvvet bulmuş, vatan muhabbeti çokça söze ve saza dökülmüştür. Osmanlılık da her zaman söze dökülen bir olgu olarak değer bulmuş ve güçlü bilinç olmuştur.

Diğer taraftan, Doğu Anadolu ile nerelerin kastedildiği de önemlidir. Anadolu Türk Tarihine göre, Doğu Anadolu'nun merkezi Erzurum'dur. Bu sahaya Kars, Bayezit, Erzincan, Dersim'in Erzincan kısmı, Bayburt ve Yukarı Gümüşhane Deresi de dahildir. Bu sahanın tamamında "şaltak" kelimesi çok az bilinir ve söylenir. Dolayısıyla saha araştırmasına ihtiyaç olduğu anlaşılıyor. Çünkü, Erzincan'a bağlı Karakulak (Otlukbeli) kazasının Ağamçağam köyünde, "şaltak" kelimesinin koyunlar için kullanıldığı tespit edilmiştir. Ağamçağam'da hangi koyun türünün bulunduğu bu bakımdan önemliydi, araştırmama göre, köyde "uzun kuyruklu koyun" yoktu ve tamamen "yuvarlak/degirmi kuyruklu" koyunlar vardı. Bu "şaltak" sözü de kuyruğu yuvarlak koyunlar için "büyük kuyruklu" anlamında kullanılıyor. Ayrıca, yünü çok olan ve bu sebeple de "tavlı/besili, büyük" görünen koyunlar için de söylenmektedir*. Bütün bunlarla rağmen, bu nitelemenin insanlar hakkında kullanılmadığı da belirlenmiştir.

Şaltak kelimesinin, şimdi hemen hiç kullanılmamakla birlikte, vaktiyle Erzurum'da da söylendiği görülmüştür. Bu hatırlatma tespitlerine rağmen, "şaltak şalvarlı Osmanlı" deyiminin bu sahanın mahsulü olması epeyce müşküldür. Şaltak kelimesi kuvvetle muhtemel Güney veya Orta Anadolu ağızlarına aittir ve söz de oradan (örneğin Maraş'tan) derlenmiş veya duyulmuş olabilir. Fakat, bilinmeyen bir sebeple, bu söz Doğu Anadolu'ya ait gösterilmiştir.

* Bu bilgileri benimle hem paylaşıp hem de yorumlayan Ağamçağam Köyünden Sn. Yrd. Doç. Dr. Fikret Kılıç Bey'e müteşekkirim.

Makalenin Amacı veya Batı Tarihçiliğine Dair Bazı Hatırlatmalar

Bu çalışmanın sonunda varılmak istenen hedef, Batı'da birçok örneği bulunan, halkbilim malzemelerini kullanarak "Tarihi Yeniden İnşa Etme"³ değildir. Çünkü, bu tür bir iddiayı savunanın istediği sonuca ulaşması söz konusu olamaz. Yine bu çalışmanın, karanlıkta kalmış tarihi bir olay veya olguyu "tamamen aydınlatma" hedefi de yoktur. Zira; tarihi kaynaklardan yoksun, tarihçi usulleriyle ortaya çıkarılamamış herhangi bir tarihi olay veya olgunun, bir halk sözü ve hikâyesiyle aydınlatılması mümkün değildir; olsa olsa, o tarihi olay veya olgunun genel veya özel bir yanının açıklanmasında "yardımcı bir unsur" olarak kullanılabilir. Öte yandan, bazen herhangi bir halkbilimi unsurunun bir tarihi olay veya olguyu açığa kavuşturabileceği de kabul edilmelidir. Fakat, bu genellikle olumsuz sonuçlara yol açabilecek "yanlış bir yöntem" olacağından, yeterli desteği görmemelidir. Bu yöntem ancak şu şartla desteklenebilir: Söz konusu halkbilimi unsuru, gerçekten onu kullanan tarihçi tarafından iyi tespit ve izah edilmiş olmalıdır. Aksi halde herkes, bilmediği birçok "özel bölge" tarihini bu yolla yazar ki, bunun da tarih denecek hiçbir yanı kalmaz. Nihayet Türkiye'de bu yolla yapılmış tarih çalışması çoktur.

Anlaşıldığı kadarıyla Türkiye'deki bu tür çalışmalar Batı tipi tarih çalışmalarına özenti ve ideolojik sebeplerle yapılmaktadır. İdeolojik altyapıda ısrarla vurgulanması gereken olgu, Batı'daki iki temelle ilgilidir: Birincisi, Batı (özellikle Batı Avrupa) dünyası, sorgulanamaz geri kalmış (skolastik) düşünceden aydınlanma ve modern düşünce dönemine geçerken, kendine ait hemen bütün değerlere ve bu arada da tarihine düşmanlık ederek oluşmuştu. İkincisi ve daha mühimi, bugünkü Batı düşüncesi "emperyalist sağcılar" ile "antiemperyalist solcuların" düşüncelerinin eseridir. Bu anlamda "tarih" ile "halkbilimi" ilişkisi daha çok "solcu" Batılıların gündemi olmuş bir meseleydi.

Batılı solcuların bu meselelere ilgi duyması şüphesiz Marksist teorinin "tarihi kim yapar" sorusuna verdiği cevapla yakından bağlantılıdır.

³ Halkbilimi malzemelerinin tarih ve tarihçi bakımından değeri için şu esere bk. Özkul Çobanoğlu, *Halkbilimi Kuramları ve Araştırma Yöntemleri Tarihine Giriş*, Akçağ Yay., 2. baskı, Ankara 2002. Halkbilimi malzemeleriyle "Tarihi Yeniden İnşa Etme" teorisi hakkında bk. *Aynı eser*, s. 144-146.

Marksist teori, "tarihi kim yapar" sorusunun öznesinden önce, "tarihi ne yapar" sorusunu sormuş, bu soruya "tarihi, metâ/madde yapar" cevabını ortaya atmış, en sonra da bu maddeye sahip olanlar (burjuvazi) ile olmayanlar/olamayanlar (proleterya) arasında bir karar vermişti. Bütün Batılı ideolojiler gibi "insan" (özne) yerine "meta"yı (nesne'yi) birincil önemli sayan Marksist karar, toplumların aşağıdan yukarıya değişeceği ve zaferin aşağıdakilerde (proleterya) kalacağı tezine dayanmaktaydı.

Fakat zaferin kalacağı "aşağıdakiler" kimdi? İşte, Batı tarihçiliği ve halkbiliminin can damarı da bu sorunun Marksist cevabında saklıdır. Bu sorunun Marksist cevabı, aşağıdakilerin "ezilmiş, sömürülmüş, sürekli haklı oldukları" gibi bir peşin kabule dayandırılmıştır. Dolayısıyla insanlık tarihi iki kesimin tarihidir, vâ hûnlardan "ezilen halkın" tarihi daha önemlidir; çünkü tarihi değiştirecek olan bu ezilmiş halk/halklar/dır. Burjuvazi ve ona destek olanların tarihi ise, "resmi tarih" denilen bir yalanlar ağıdır. Bu yalanların doğruları, "halkın hafızasında saklıdır" ve araştırılıp ortaya konmalıdır.

İşte bu genel tez, dünyada olduğu gibi Türkiye'de de epeyce taraftar bulmuş ve doğal olarak "solcular" tarafından tercih edilmiştir. Fakat, son yirmi yıldır dünyaya hakim olan Amerika merkezli "liberal" fikirler, ekonomik kapitalizmin doğurduğu toplumsal sorunları ortadan kaldırmak amacıyla bazı yeni teoriler yaymışlardır. Bunlar arasında "sosyal devlet", "insan hakları", "bireyselleşme", "yerel kimlik" gibi birçok kavram vardır. Bu kavramlar arasında "sosyal tarih" ve "yerel tarih" de bulunmakta olup, bu kavramlar, küreselleşmesi istenen dünyayı daha küçük parçalara bölmek amacıyla kullanılmaktadır. Özellikle İslam dünyası ve Türkiye'de bunun ciddi belirti ve sakıncaları görülmektedir. Herşeye karşın "sosyalistleri kandırmak amacıyla" "liberaler" tarafından türetilmiş bu kavramlar amacına ulaşmıştır. Meselenin bu "ideolojik" yönü iyice anlaşılmadan yapılacak halkbilimi ve buna dayalı "tarih" çalışmaları hakkında karar vermek çok yanıltıcıdır. Bu tür çalışmalar sonunda Türk tarihiyle alakalı birçok "yanlış" tez ve görüşler, tamamen bilimsel etüt gibi sunulmuş ve epeyce de etkili olmuştur. Hatta, bu tür peşin kabullerle yazılan Ermeni ve Pontus meseleleri, yerel ırkçılıkları kışkırtıcı yayınlar, mezhep temelli saptırma ve tahrikler vs. sebebiyle Türkiye'de ciddi sorunlar meydana gelmiş ve gelmektedir.

İki Farklı Tarih: Bilimsel Tarih, Halk Tarihi

Halkbilimi malzemelerinin kötüye kullanımındaki en temel sorun ideoloji olmakla birlikte, bir de birbirinden ayrı iki alan bulunmaktadır. Bunlardan birisi bilimsel tarih, öbürü de halk tarihi veya halkın hafızasındaki tarihtir. Halkın hafızasındaki tarihe eskiden beri “sözlü tarih” denmektedir. Bu tarih genellikle yazılı değildir, ancak halkbilimcilerin “derlemeleri” ve bu derlemelerin yazıya geçirilmesiyle “yazılı tarih” olurlar. İster sözlü isterse yazılı olsun, halktan derlenmiş tarih, artık o halkın tarihidir; çünkü bizzat halktan derlenmiştir. Bu hatırlatma ve ayırımın ciddi sebebi vardır: Bazı halkbilimciler, halkın iki tarihi bulunduğunu ve bunlardan birinin sözlü, diğersinin de yazılı (resmi) tarih olduğunu iddia etmektedir. Herşeyden evvel halktan derlenmiş her tarih, derlemenin yayımlanmasına kadar sözlü tarihtir, ancak yayımlandıktan sonra yazılı tarih olur. Fakat, yazılı tarih resmi tarih değildir ve olamaz. Çünkü, resmi tarih ile yazılı tarih arasında büyük farklar vardır. Şu kadar ki, resmi tarih, herkesin her araç kullanılarak kesin sınırları belirlenmiş tarihe angaje edilmesidir. Angaje olunacak ideoloji bellidir, buna uymamak suçtur ve cezayı gerektirir. Dolayısıyla, “her yazıya geçirilmiş tarih”, “resmi tarih” değildir.

Tarihî olay ve olguların bilimsel anlatımı ve yazımının uzun yıllar sonucu oluşmuş usulleri vardır ve bu usullerle sınırlı bir metin oluşturulur. Şüphesiz bu usuller “değişmez” değildir ve hatta tarih yazımında ciddi ideolojik kaygılar vardır. Yine de bir tarih metni oluşturmakla uğraşan tarihçi, bu kuralları bilir, bilmesi gerekir ve bunlar çerçevesinde bir metin hazırlar. Bu metni tenkit edenler de bu bilimsel usulleri bilmekle yükümlüdür.

Fakat, tarihî olay ve olguların halkça anlatımı ve halk hafızasında saklanması bilimsel usulleri olmadığı gibi, olması da beklenmemelidir. Buna rağmen, halk tarihinin bütün kurallardan bağımsız olduğu da iddia edilemez. Hatta, denilebilir ki, halk tarihine etki eden faktörler bilimsel faktörlerden daha çeşitli ve çok kuvvetlidir. Bu açıdan inanç, âdet, gelenek ve görenek, töre, yerel ve daha büyük çaplı baskılar, kısaca halk hayatını etkileyen her tür insanî ve tabîî olay ve olgular, halk tarihinin bizzat içindedir ve onu etkiler. Şüphesiz tarihçi, halkın anlattığı ve hafızasında sakladığı tarihi “aynen olmuş” gibi dikkate almayacaktır ve alamaz. Ancak, “halkın hayatında ve hafızasında yaşayan tarih” ve bu tarihin yaşandığı “coğrafya” vardır. Tarihçi, bunları dikkatle görmek, derlemek, bilimsel yollarla değerlendirip ayıklamak

ve nihayet bilimsel bir metne dönüştürmek durumundadır. Tarihin ayağını yere bastırmak için coğrafyayı, tarihî olay ve olguları anlamak için de o coğrafyada yaşayan halkın hafızasını iyi bilmek zorunlu olduğu kadar faydalıdır da. Aksi halde herhangi bir tarih metninin sıradanlaşması ve harcanan emeklerin boşa gitmesi mümkündür.

Saltuklu ve Akkoyunlu Sahası Günlük Hayatından Bazı Örnekler

Saltuklu ve Akkoyunlu sahası birbirinin hemen aynısı ise de, Akkoyunlu sahası Saltuklu sahasından çok daha büyük ve onu içine almaktadır. Fakat, bu etüde konu ettiğimi bölge birbirinin aynıdır. Yani, Akkoyunlu sahasının tamamını değil, sadece Saltuklu sahasını içine alan Akkoyunlu sahasını söz konusu ettim.

Bu bakımdan ilk hatırlatılacak husus, Akkoyunluların mensup olduğu Bayındır boyundan kalma “Bayındır Ağzı” olacaktır. Çünkü, bu ağız özellikleri ve buna has çok özel kelimeler, bölgenin hemen her yerinde yaşatılmaktadır. Bu bakımdan Erzurum Ovası köylerindeki halk ağzında çok önemli bir özellik vardır. Ova köyleri ağzında (aslında Azerbaycan’dan bu tarafa Doğu Karadeniz’in büyük bir kısmı ve özellikle Trabzon), “ke” harfi “ç”, “ge” harfi de “c” şeklinde telaffuz edilmektedir, ki bu söyleyiş Bayındır Ağzının en tipik mirasıdır (bazen tersi de olabilmektedir ki, “geldik/celdük, çekiç/keküç gibi). Yine bölgede rastlanan “r” harfinin “y” olarak söylenmesi (örneğin, biraz=birez/biyez; erik=eyik/hatta eyük); hece başlarındaki “r” harflerinden önce “i” eklenmesi ve “b-r”, “p-r” değişimi (Rıza/İriza, İbrahim/İrbaham, Toprak/Toprak, Yaprak/Yaprak, Köprü/Körpi) gibi özellikler de genelde türkçenin, bu bölgede de Bayındır Ağzının özelliğidir. Hatta, türkçenin genel özelliği olan hece başına “r” harfinden önce “i” ekleme (Rıza/İriza), 1924 yılındaki Mübadele’nde Hıristiyan (ve dolayısıyla Türkiye için zararlı) oldukları düşüncesiyle Yunanistan’a yollanan Karamanlı Türklerin de en önemli ağız özelliğidir ki, Doğu Karadeniz Ağzlarıyla aynıdır.

Diğer taraftan kelime sonlarındaki “dar ünlü” hecelerin “geniş ünlü” olarak telaffuzu da Bayındır Ağzının yadigârıdır. Mesela; “gidip/gidüb”, “iyiyiz/eyük”, “erik/erük” gibi. Bu örnekler Gümüşhane’de, özellikle Kelkit’le birlikte merkeze bağlı Yukarı Dere köylerinin tamamında vardır (Pirahmet, Kov, Perek köyleri en ilginç örneklerdir). Halk ağzındaki bazı özel kelimeler de

bu bakımdan önemlidir. Bu hususta akademik birçok çalışmaya ihtiyaç olduğu açıktır, buna rağmen aşağıdaki birkaç özel kelime bunlardandır: Bayak (önce, az önce demek olup; Antakya'da bile Türkler arasında sık kullanılmaktadır), Bildır/Buldur (geçen sene), Bitike (az, azıcık), Part (otuz bağ ot), Partal (palavra, hatta Partal Paşa denilerek alay edilir).

Hem Yukarı Gümüşhane Deresi, hem Kelkit, hem de Bayburt'ta; fazla yemek yiyen birisine, "Yeter, Eynehan mı oldun" derler. Bu sözü çocukluğumdan beri duymuş olmama rağmen, niçin söylendiğini ve ne anlama geldiğini bilmiyordum. Fakat, bölge tarihiyle olan uzun uğraşımdan sonra, en azından bir yaklaştırmada bulunabilmekteyim. Erzincan Emiri Eyne Han Bey (ölümü 1362) ile bu halk deyiminin bir alakası olabileceğini tahmin ediyorum. Aksi halde, aynı deyim bu sahadan başka yerlerde de söylenmesi lazım gelirdi.

Başka bir misal daha vererek, meselenin ciddiyetle ele alınması gereğini ortaya koyalım. Aslen Trabzon'un Çaykara (=Mapavri) ilçesinden olan büyük Türk Tarihçisi merhum Osman Turan, İslam Ansiklopedisi'ne yazdığı "Bayburt" maddesinde, Trabzon yöresi halkının Bayburt halkına "Halt" dediğini, bir halk unsuru olarak ifade eder. Merhum Osman Turan'ın bu sözü bizzat duyduğu ve bildiği bellidir. Bayburt ile Çaykara-Of arasındaki bağlantıyı sağlayan yayla yolu üzerinde "Haldizen" adlı bir de dağ vardır ve bu tesadüf olmamalıdır. Eklemek gerekir ki, Oflular da Bayburt halkına Halt derler.

Bu olgu eski kaynaklarda da doğrulanmaktadır. Trabzon'un ünlü valisi Mehmet Kadri Bey zamanında yayımlanan Trabzon Vilayeti Salnamesi'nde (1320/1903);⁴ "buralarca (yani Trabzon taraflarında) Halt tabir olunan Gümüşhane köyleri halkı" denilerek, bu nitelemenin eski olduğu vurgulanır. Şu halde "Halt" nitelemesi tesadüfle açıklanamaz. Demek ki, bunun mutlaka tarihi bir yönü olmalıdır ve vardır. Nihayet, "Halt" kelimesi üzerine yaptığım araştırmalardan çıkan netice, bu deyim sosyal ve tarihi yönünü açıklamaya yeterli sayılabilir. Eskiçağlar bir yana bırakılırsa, bölgenin Osmanlılar tarafından alınmasından sonra yapılan yazımlarına göre, XV. ve XVI.

⁴ Trabzon Vilayeti Salnâmesi, Trabzon 1320, s. 73.

yüzyıllarda Trabzon şehrinde yaşayan halk sınıfları arasında “Haldi” ve “Karamanlı” adlı gruplar da vardır⁵.

Hem Halt/Haldi hem de Karamanlı gruplarının Osmanlılardan çok önceki devirlerden kaldığı muhakkaktır. Bizans imparatorları İoannes ve Manuel Komnenos devrini anlatan Bizanslı tarihçi Niketas Khoniates, Manuel zamanında kaçak hayatı yaşayan Andronikos Komnenos’un kaçıışı ve 1165 yılında tekrar Manuel’in yanına dönüşünden bahsederken şunları yazar:

“Bir ülkeden diğerine, bir hükümdardan öbür hükümdarın yanına giderek pek çok yer dolaştı. Nerede dursa saygı gördü ve zengin hediyeler aldı. Çok sonra ve hiç de az sayılmayacak bu maceralı gezginliğini, Koloneia (=Şarkıkarahisar) ve Khaldia’daki bölgenin o zamanki hükümdarı Saltukhos yanında sona erdirdi... İmparator Manuel’in yanına döndü”⁶.

Bu alıntıda geçen “Saltukhos”, şüphesiz o zaman Saltuklu Beyliğinin başında bulunan emirdir ve 1165 yılında Saltuklu emiri İzzeddin Saltuk’tur⁷. Bu bilgideki asıl mühim olan nokta, 1165 yılında Saltuklu beyinin kim olduğu değil, Saltuklu beyliği sınırlarının nereleri ihtiva ettiği meselesidir.

Saltuklu beyliğinin hakimiyetinde bulunan saha hakkında merhum Osman Turan ve Faruk Sümer’in tespitleri aynıdır: Onlara göre, Saltuklu beyliğinin kati sınırlarını belirlemek zordur. Ancak, burası Tercan’dan başlayarak Tahir Gedigine veya biraz daha ileriye kadar devam eden bölgedir. Saltuk-ili, Erzurum’dan başka Bayburt, İspir, Avnik (=Abnik), Micingerd, Oltu şehir, kasaba ve kalelerini içine almaktadır⁸.

O. Turan ve F. Sümer, Saltuklu toprakları arasına Gümüşhane’yi dahil etmezler. Niketas, Haldiya ile Erzurum’u kastediyorsa yorumlanacak bir şey yoktur. Fakat, bilindiği gibi Haldiya, Trabzon merkezli bir eyaletti ve buraya Gümüşhane ve Bayburt da dahildi. Böyle düşünülürse, en azından Yukarı Gümüşhane Deresinin, kısa bir zaman için de olsa, Saltuklu toprakları arasına

⁵ M. Hanefi Bostan, *XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadi Hayat*, TTK. Yay., Ankara 2002, s. 339-340.

⁶ Niketas Khoniates, *Historia (İoannes ve Manuel Komnenos Devirleri)*, ter. Fikret İşıltan, Ankara 1995, s. 98.

⁷ İzzeddin Saltuk ve zamanı için bk. F. Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu Türk Beylikleri Tarihi*, Ankara 1990, s. 29-32.

⁸ O. Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 31; F. Sümer, *Aynı Eser*, s. 32.

katıldığı tahmin edilebilir. Yahut da, 1165 yılında Saltuk toprağı olan Bayburt'u, Haldiya diye anlamak gerekir. Bu halde de Khoniates, Haldiya ile Bayburt civarını kastetmiş oluyor demektir. Bana göre bu iki ihtimalin hiçbiri tek başına doğru değil; bilakis iki ihtimal birlikte doğrudur. Yani; hem Saltuklular Yukarı Gümüşhane Deresine sahipti hem de Bayburt Haldiya'ya dahildi.

Tarihî Coğrafya Bakımından Halk Derlemeleri

Yukarıdaki birkaç örnek, bölgenin genelini ilgilendiren ve bölge tarihi çalışanların dikkate alması gereken şeylerdir. Konunun her bakımdan etüdü şüphesiz uzun bir metin ortaya çıkaracaktır, bu sebeple yalnızca birkaç örnek üzerinde durulmuştur. Bu kısımda ise, tarih çalışmalarında mühim bir yer tutan "Tarihî Coğrafya" sahasından örnekler verilerek, halk derlemelerinin tarih çalışmalarında nasıl daha iyi kullanılabilir ve daha yararlı hale getirilebilir olacağı gösterilecektir. Bunun için de özellikle Erzurum'un tarihî coğrafyasını seçtim. Çünkü, Tarihî Coğrafya sahası Türkiye'de teorik temelleri bakımından geri, çalışma sayısı az ve yapılan çalışmalar da tamire muhtaçtır.

Erzurum'un tarihî coğrafyasını ortaya koyabilmek için uzun yıllar bölgede çalışmak, araziyi her bakımdan tanımak amacıyla sık sık dolaşmak, mutlaka derlemeler yaparak halktan alınan bilgileri dosyalamak, nihayet bu bilgileri tarih kaynaklarından elde edilen belge ve bilgilere ekleyip bir metin oluşturmak gereği vardır. Aslında bu basit yöntem bütün Tarihî Coğrafya çalışmalarının temelidir, fakat, Türkiye'de bu saha adeta "ilkçağ" tarihine hapsedilmiş ve sonraki çağlar tarihî coğrafyanın konusu olamazmış gibi yanlış bir pratik gelişmiştir. Oysa, özellikle Anadolu'nun tarihî coğrafyası Türkler açısından Orta Zaman'dan itibaren mühimdir ve buna özellikle Erzurum da dahildir.

İslam öncesi çağlar bir yana bırakılırsa, Müslüman Türklerin Anadolu'ya girişinin artık karşı konulamaz oluşu XI. yüzyılın başlarına rastlar ve bu yıllarda adları geçen yerleşmeler her zaman tartışılır olmuştur. Bunun en temel sebebi de bölgede arazi çalışması yapılmamasıdır.

Bu bakımdan ele alacağım ilk örnek, bugün Erzurum ilinin Pasinler (=Hasankale) ilçesine bağlı "Bulkasım" köyüdür. Bu ad yöre halkı tarafından aynen "Bulkasım" diye söylenmektedir. Bulkasım adı, aslında Ebul-Kasım

adının Türkler tarafından kısaltılmış halidir. Bu tür kısaltmalar Araplarda da olmakla birlikte, onlar bu kısaltmayı "Elbukasım" şeklinde yapmaktadır. Bulkasım adı, Saltukluların kurucusu ve ilk hükümdarı sayılan Ebul-Kasım'dan kalmadır.

Yine Pasinler'e bağlı Masat köyü de XI. yüzyılda özellikle Grek ve Ermeni kaynaklarında geçmektedir. Aynı adlı bir köy de Bayburt'ta vardır ve ulaşım ağının üstündedir. Masat köyü, yerinde yapılan gözlemlere göre büyük bir yerleşme olmalıdır, arkeolojik kazılar sonucu bu yerleşmenin sınırları ve tarihsel potansiyeli daha iyi tespit edilebilecektir. Tarihteki önemi açık olmasına rağmen, araştırmacılar tarafından değil, sadece bölgeyi gezip görenlerce bilinmektedir⁹.

Aynı yüzyıl ve izleyen yüzyıl Bizans kaynaklarında geçen bir başka isim de "Haltoyariç" adıdır. Özellikle Grek ağzındaki "h-k" değişimini dikkate alarak yapılacak bir yaklaştırma, bu adın "Kaltoyariç" olabileceğini hatıra getirir. Nihayet bazı hecelerin yutulup bazı harflerin de değişebileceği varsayımıyla, bu adın "Kâğdariç" olabileceği söylenebilir. Bu haliyle de bugün Aşkale'ye bağlı "Kâğdariç" köyü kolayca bulunmuş olmaktadır.

Bu örneklerin Erzurum tarihi coğrafyasında epeycesiyi vardır: Pulur (bu adla eski bir yerleşme de Bayburt'ta vardır), şimdi Karaz denilen ve daha Akkoyunlu-Safevi mücadelesinde adı geçen ve ilk Osmanlı yazımlarında Karaarz olarak kayıtlı bulunan eski ören yeri, Tev (=Tiv veya Tuy), Çögender gibi daha birçok yer adı mutlaka bölgesel derlemeler yoluyla doğrulanabilir.

Bu başlıkta vereceğim son örnek, Gümüşhane iline bağlı Canca köyüdür. Canca, Gümüşhane kasaba ve şehrinin ilk kurulduğu alandır. Halk arasında anlatılanların şimdiye kadar hiç dinlenmediği bu köyde yaptığım derlemeler, siyasi tarihle tamamen uyuşan bir sonuç ortaya koymuştur*. Bu derlemelerin çok azı aşağıdadır:

---

⁹ Bölge tarihiyle olan alakam dolayısıyla bir sohbet sırasında bunu bana haber veren yine bir tarihçidir ve yıllardır bölgeyi gezip müşahede etmektedir. Bu tecrübelerini Erzurum tarihiyle ilgili çalışmalarında bana sürekli aktaran Sn. Yrd. Doç. Dr. Kenan Çetin Bey'e teşekkür ederim.

* Derlemeye Sn. Niyazi Karabulut ile gittik ve şimdiye kadar rivayet edilen veya kulaktan dolma söylenenlerin hiçbirisinin doğru olmadığını birlikte dinledik. Canca Köyünde dinlediklerimizden çıkan bir sonuç da, aslında halk arasında anlatılan birçok

Canca köyünde adı bilinen aileleri sorduğumda verilen cevap hem dikkat çekici hem de tarihi açıklamaya yarayan bir cevaptı. Denildiğine göre, köyün en eski iki ailesinin adı, Emiralioğulları ve Emirosmanoğulları idi. Bu adlar Osmanlı öncesi beylikler devrine ait "emir" nitelemesiyle başlıyordu. Nitekim, bölgenin ilk sakinleri Moğolların önünden kaçarak Anadolu'da kurdukları beylikler yoluyla Anadolu'yu yurt tutan Türkler ve bu bölgede özellikle Çepni Türkleriydi. Diğer taraftan Gümüşhane'de bir semtin adının "Emirler" olması tesadüf değildir ve Emiroğulları (Ordu ve çevresi merkez) Beyliği ile alakalıdır.

Canca'da derlenen yer adlarının hemen tamamı türkçe idi. Limon Deresi, Abıgostan (Kostan Suyu demektir ve Türklerin verdiği bir ad olduğu ortadadır. Erzurum tarihindeki Abınık/Avnik kalesi adıyla aynı tarzda adlandırılmıştır ve beylikler devrine aittir), Kamber (burada kırmızısı bir toprak ve taş vardır ki, Kambersiz düğün olmaz sözünde geçen Kamber, Şiilerin namaz kılariken alınlarına gelmek üzere yere koydukları kırmızısı taştır).

Ziraat Tarihi Bakımından Halk Derlemeleri

Ziraatçılık tarih boyunca insanlığın en önemli uğraşı ve geçim yolu olmuştur. Batı Avrupa'daki ziraat ve sanayi devrimleri bile bu olguyu tersine çevirememiştir. Dolayısıyla her insan topluluğunun ziraatla olan münasebeti o topluluğun hafızasında ciddi yerler almıştır. Kaldı ki, burada söz konusu edeceğim dönem, bölgenin (özellikle Erzurum, Bayburt, Kelkit, Yukarı Gümüşhane) tarihi dönemidir ve bu dönemlerde ziraat en temel iş ve nüfus alanıdır. Fakat, bu başlıkta vereceğim örnekler ziraat hayatının tamamını değil, bazı seçilmiş bölümlerini içerecektir.

Osmanlıların Erzurum'u topraklarına katmasından sonra bölgede geçiş dönemi için uyguladığı kanunlar, Bayındırlardan Akkoyunlu Uzun Hasan'ın kanunlarıydı ve bunlara "Hasan Padişah Kanunları" denmekteydi. Hasan Padişah Kanunu, Bayburt ve Erzurum sancaklarında da uygulanmış (1520), fakat, 1540 yılında bu sancaklar için yeni kanun yapılmıştı. Bir tarım toplumu için hazırlanan bu kanunlarda günlük hayatın hemen her alanına ait hükümler

şeyin de tamire muhtaç olduğudur. Çünkü, anlatılanların bir kısmı hiç de onların yorumladığı gibi bir sonucu doğurmuyordu ve bunları düzeltmek bizim işimizdi.

vardı. Bu hükümlerden birisi de, Hasan Padişah Kanunu gereğince ahaliden alınan; fakat, 1540 yılı yeni kanunla kaldırılan bazı vergilerden bahsedildiği bölümde geçmektedir. Burada, vergiye esas alınan birimlerden birisi olarak da “birer part otluk” tabiri kullanılmaktadır.¹⁰

Kanun’da geçen “part” tabiri, Hasan Padişah Kanunu’nu daha önce yayımlayan merhum Ömer Lütfi Barkan tarafından okunmamış veya okunamamıştır. Halbuki, bu kanunun hem eskisini hem de yenisini yayına hazırlayan Ahmed Akgündüz, “part” deyimini okuduğu gibi, anlamını da rahatça açıklamıştır. Aslen Diyarbakırlı olan Akgündüz’ün belirttiğine göre, bu tabir kendi köyünde de kullanılmaktadır. Ancak, Erzurum’da az sayılmayacak bir süre kalmış olan Akgündüz, şüphesiz bu tabirin Erzurum versiyonunu da duymuş ve bildiğini iyice pekiştirmiştir.

“Part” deyimi bölgede hâlâ halk tarafından kullanılmaktadır. Hem benim köyümde hem de Erzurum’da kullanıldığı anlamıyla “part”, “otuz bağ ot” için söylenmektedir. Şüphesiz her otun ağırlığı aynı olamayacağından, bir “part” için net ağırlık belirtmek zordur. Ayrıca, her yörenin bağı da aynı olmayabilir. Mesela; bir bağı “dört küçük horom/horum” ile yapanlar olduğu gibi, “üç büyük horum” ile yapanlar da vardır. Ancak, her ot çeşidinden “horum” yapılamadığı için, bazı otlar “deste” bağı yapılmak zorundadır, fakat, her yöredeki “deste” de aynı değildir. Dolayısıyla “horum bağı” ile “deste bağı” arasında da fark vardır. Ancak, anlaşılan en önemli nokta şudur: Bölgenin (Erzurum, Erzincan, Gümüşhane’nin özellikle Yukarı Dere kısmı, Kelkit, Şiran ve Bayburt) tamamında bir “part”, otuz bağdan oluşan miktarda ot ölçüsü demektir.

Böylece, Osmanlıların bölgede ilkin uyguladığı Hasan Padişah Kanunu ile sonradan uyguladığı kendi kanununda geçen “part” deyimi açıklanmış olmaktadır. Bu deyimi açıklamamı sağlayan iki önemli unsurdan biri tarım kesiminden gelmiş olmamdır ve başka bir araştırmaya ihtiyacım yoktur. Fakat, deyim’in Erzurum yöresindeki kullanımının tespiti için de mutlaka Erzurumlularla görüşmüş olmak gerekiyordu ve bunu da yaptım. Bu iki unsura da yabancı olan herhangi bir tarihçinin “part” deyimini açıklamak bir

¹⁰ Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri*, V/II, İstanbul 1992, s. 510, madde 25, s. 538, madde 24.

* Benim köyüm, halen Gümüşhane iline bağlı Kocayokuş köyünün bir semtidir ve bu semt, ilk Osmanlı yazımlarında (1516) “Varyemez” adıyla kayıtlıdır.

tarafa, deyimî “doğru okuma” şansı bile çok az olabilir. Bütün bunlar ortaya koyuyor ki, her yerleşmede ayrı ayrı derleme yapmak gereği fazlasıyla vardır ve; örneğin, yalnızca Erzurum Ovasında derleme yaparak bütün Erzurum’u anlamak ve anlatmak imkânı yoktur.

Diğer yandan özellikle Erzurum’da eskiden beri kullanılan bazı “ziraî metroloji” (tarım ölçü ve tartıları) deyimleri vardır ve bunlar resmi kayıtlara dahi geçmiştir. Mesela; kile, god (kod), somar, şinik, urup (rub), kıyye vs. Bu ziraî tartıların her bölge, vilayet, kaza, nahiye ve hatta köylere göre hem adlarında hem de miktarlarında değişiklik vardır ve bu değişiklikler “resmî” kayıtlarda da yöredikini esas almaktadır. Dolayısıyla, bunların tespiti için mutlaka derleme yoluyla halktan bilgi edinilmelidir. Fakat bu derlemeler tarihî bilginin doğruluğu bakımından tek başına yeterli değildir, çünkü, resmi kayıtlardaki bilgiler belli tarihlerden sonra “iki başlı” hale gelmiştir. Osmanlı bürokrasisi ülkede birlik sağlamak amacıyla, sözü edilen tartıları XIX. yüzyılın son otuzlu yıllarından itibaren tek tipleştirmeye çalışmış ve bunun için de “resmî” düzenlemeler yaparak bunu zaman zaman halka duyurmuştu. Bu sebeple resmî yazı ve duyurmalarda da iki başlı bir sistem işlemeye başlamıştı. Buna rağmen halk, bu tartıları bildiği gibi kullanmaya devam etmiştir. Demek ki, iki halde de halktan mutlaka derleme yapılmak zarureti vardır, ama, resmî durumu da ayrıca bilmek gerekmektedir.

Bir tarım toplumu olan Osmanlı toplumunda da burada adları geçen tartılar kullanılmaktaydı. Dolayısıyla günlük hayatları bunlarla içiçe ve resmî kayıtlara da böyle geçiyordu. Mesela; herhangi bir “ordu müteahhidi” orduya sattığı buğday, arpa, ekmek, tereyağı, saman vs. şeylerin miktarını bu ölçülerle tespit ettirip alacağını da bunlara göre yaptırıyordu. Veya, mesela; Erzurum vilayetinde üretilen ziraî mahsuller resmî kayıtlara “mahallî” adları ve ölçüleriyle yazılıyor, bunlardan alınan veya alınacak olan vergiler de bu “mahallî” karşılığa göre hesaplanıyordu. Şu halde bu ölçülerin “mahallî” karşılıkları Osmanlı tarihindeki herhangi bir alım satım, vergi vb. muamele bakımından mutlaka bilinmelidir ve bunun en başlı yolu da halktan derleme yapmaktır.

Bu bakımdan birkaç Erzurum örneği vererek meseleyi açıklamalıyım: 1869 yılından itibaren Erzurum’da matbaa kurulmuş, Envâr-ı Şarkiye (Doğunun Nurları) adıyla bir gazete çıkarılmış ve bu arada vilayete ait yıllıklar (Salnâme) basılmıştı. Bu yıllıkların hepsi aynı tertiple basılmamış olmakla

birlikte, genellikle vilayet idarecileri, askerî erkân ve birimler, bütçeler, yetiştirilen ürünler, alınan vergiler, fizikî tavsifler vs. unsurların hemen hepsine yer verilmiştir. İşte bunlar arasında hububatın miktarı da vardır ve bunlar “yerel” adlarıyla yazılmıştır. Meselâ; buğday, arpa, çavdar gibi ürünlerin miktarı “kile”, “kod” veya “somar” olarak; zeyrek ise “şinik” olarak yazılmıştır. Fakat, bunların “resmî” karşılıkları yazılmadığı için derleme yapmak gerekmektedir.

Erzurum’da kullanılan ölçü ve tartılar ayrı bir çalışmamda incelenecek ise de, genel olarak (çünkü özelde bazı ölçü ve tartılar bazı yerlerde yoktur veya kısmi farklar vardır) tahılların ölçüleri şöyledir: Kile (God, Kod) = 2 Teneke = 4 Urup (Rub, Şinik, Çinik) = 4 Dandik. Dandik, ağaçtan yapılmış küçük bir tahıl ölçme kabı olup, Erzurum’da $\frac{1}{4}$ “urup” kadardır. Dandik, genellikle değirmencilerin “hak” alırken kullandıkları ölçü olduğu gibi, zeyrek de çoğunlukla dandik ile ölçülmektedir.

Bir ağırlık ölçüsü olan kile, mahalli ölçmeye göre yukarıda açıklanmıştı. Kile’nin kilogram karşılığı buğday ve arpa için farklı, zeyrek için farklıdır. M. Fahrettin Kırzioğlu’na göre; buğdayın kilesi 20, arpanın ise 15-16 kilo kadardır.¹¹ Buna karşın, 1875/1292 yılına ait Erzurum Salnamesi’nde, zeyrek miktarları gösterilirken “kile” olarak yazılmış ve “beher kilesi 17 kıyye” diye not düşülmüştür.¹² Bu nota göre, bir (1) kile zeyrek veya keten tohumu 21 kg. 800 gr. etmektedir.

Sonuç

Aslında sonuç yerine söylenecek şeylerin tamamı metin arasında işaret edilen noktalardır. Öz olarak denilebilir ki, halk derlemeleri hiçbir tarihçi tarafından hafife alınıp önemsenmeyecek çalışmalar değildir. Çünkü, halk malzemeleri önemlidir ve tarihçi açısından vazgeçilmezdir. Yukarıda verilen örnekler, bölge tarihi hakkındaki derlemelerimin çok az bir kısmı olmakla birlikte, birçok bakımdan bölge tarihine katkı sağlayacak malzemelerdir.

¹¹ M. Fahrettin Kırzioğlu, “Lehce-i Erzurum Yazmasındaki Halk Sözlüğü”, *TDK. Belleten* (1962), TTK. Yay., 2. baskı, Ankara 1988, s. 212-213).

¹² *Salnâme-i Vilâyet-i Erzurum*, Erzurum 1292, s. 152-153). Zeyrek, bir başka çalışmamda ele alınmış olup yayımlanacaktır.